

Најновија издања
ИНСТИТУТА ЗА ПЕДАГОШКА ИСТРАЖИВАЊА

Стеван Крњајић
ДЕЧЈА ПРИЈАТЕЉСТВА

Снежана Јоксимовић • Мирјана Васовић
ПСИХОЛОШКЕ ОСНОВЕ ЧОВЕКОЉУБЉА

Група аутора
МОРАЛНОСТ И ДРУШТВЕНА КРИЗА

Група аутора
САЗНАВАЊЕ И НАСТАВА

Горан Опачић
ЛИЧНОСТ У СОЦИЈАЛНОМ ОГЛЕДАЛУ

Смиљка Васић
РЕЧНИК ЧЕТИРИ ЈЕВАНЂЕЛИСТА

Група аутора
TOWARDS A MODERN LEARNER-CENTRED CURRICULUM

Група аутора
ДЕМОКРАТИЈА, ВАСПИТАЊЕ, ЛИЧНОСТ

Група аутора
ВАСПИТАЊЕ И АЛТРУИЗАМ

Снежана Стојиљковић
ЛИЧНОСТ И МОРАЛ

Група аутора
CHILDREN IN THE TIMES OF SOCIAL CRISIS

Смиљка Васић
ХАЗАРСКИ РЕЧНИК МИЉОРАДА ПАВИЋА

Група аутора
ЈЕЗИК И КУЛТУРА ГОВОРА У ОБРАЗОВАЊУ

Славица Максић
ДАРОВИТО ДЕТЕ У ШКОЛИ

Зоран Аврамовић
ДЕМОКРАТИЈА У ШКОЛСКИМ УЧБЕНИЦИМА

Јасмина Шефер
КРЕАТИВНОСТ ДЕЦЕ

ИНСТИТУТ ЗА ПЕДАГОШКА ИСТРАЖИВАЊА

УДК 37

YU ISSN 0579-6431

ЗБОРНИК

*Института
за педагошка
истраживања*

ЗБОРНИК 32

ГОД. XXXII, БР. 32

БЕОГРАД

2000.

- Јањетовић, Д. (1999): "Узори и вредности младих", *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 31 (49-76). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Јоксимовић, С. и М. Васовић (1990): *Психолошке основе човекољубља*. Београд: Просвета.
- Јоксимовић, С. (1991): "Развој просоцијалне оријентације ученика", *Зборник 23 Института за педагошка истраживања* (69-93). Београд: Просвета.
- Јоксимовић, С. (1992): "Однос ученика према појединим начинима живота као показатељ њихових вредносних оријентација", *Психологија*, бр. 1-2, 7-23.
- Јоксимовић, С. (1994): "Облици просоцијалног понашања младих", *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 26 (34-50). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Јоксимовић, С. (1995): "Персонални корелати просоцијалног понашања", *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 27 (9-23). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Јоксимовић, С. (1997): "Развој демократских вредности у школи", *Демократија, власт и личност* (163-174). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Јоксимовић, С. и сар. (1997): "Породични и персонални корелати алтруистичког понашања", *Васпитање и алтруизам* (173-196). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Јоксимовић, С. (1998): "Карактеристике личности и демократска оријентација адолесцената", *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 30 (71-82). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Опачић, Г. и сар. (1995): "Улога породице у формирању вредности код младих", *Психологија*, бр. 1-2, 109-122.
- Опачић, Г. и сар. (1995): "Улога породице у формирању вредности код девојака", *Психологија*, бр. 3-4, 346-359.
- Пјурковска-Петровић, К. (1992): "Развој и формирање просоцијалне личности у породици", *Зборник 24 Института за педагошка истраживања* (34-49). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Пјурковска-Петровић, К. (1993): "Васпитни ставови родитеља и просоцијална оријентација детета", *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 25 (25-41). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Пјурковска-Петровић, К. (1994): "Родитељске улоге и социјални развој детета", *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 26 (111-131). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Стојиљковић, С. (1997): "Осетљивост за друге и алтруистичко понашање", *Васпитање и алтруизам* (197-209). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Требјешанин, Б. (1997): "Алтруистичка оријентација и патриотско понашање", *Васпитање и алтруизам* (279-290). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Требјешанин, Б. (1999): *Психологија патриотизма и обрасци социјализације*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Шевкушић, С. (1996): "Кооперативно учење и аутономија ученика у настави"; у С. Гашић-Павишић (ур.): *Аутономија личности и васпитање* (221-229). Београд: Педагошко друштво Србије.

Николета МИЛОШЕВИЋ
Институт за педагошка истраживања
Београд

УДК 37.018.1:316.356.2
Прегледни чланак
БИБЛИД 0579-6431; 32 (2000) с.105-117

ПОРОДИЦА И ПОРОДИЧНО ВАСПИТАЊЕ

Резиме. Рад садржи приказ истраживања из области породице и породичног васпитања спроведених у Институту за педагошка истраживања. Приказана истраживања крећу се у три правца: (а) функционисање породице као основне и важне заједнице у којој се деца развијају и социјализују; (б) функционисање породице у поремећеним породичним условима као што су васпитање деце у породици само са једним родитељем (самохране мајке) и васпитање деце у избегличким породицама које су услед рата морале да напусте своје домове и у којима су у највећем броју биле само мајке са децом; (в) улога породице у развоју просоцијалне оријентације младих и самопоимања. Таква оријентација обухватила је неке битне услове за васпитно деловање савремене породице, па налази ових истраживања имају вишеструку корист: (а) реално упознавање наше савремене породице и проблема са којима се суочава; (б) сагледавање неопходне сарадње породице са другим значајним институцијама (предшколским и школским установама, као и ужом и широм друштвеном заједницом). За потребе овог рада приказани су основни налази и закључци проучавања следећих тема: васпитна улога породице, сарадња породице с предшколским и школским установама, непотпуне породице, проблеми избегличких породица у новој средини, васпитни ставови и поступци родитеља.
Кључне речи: потпуна породица, непотпуна породица, избегличка породица, породично васпитање, васпитни ставови.

Више од две деценије подручје породице и породичног васпитања предмет је многих истраживања спроведених у Институту за педагошка истраживања. О великој пажњи коју Институт за педагошка истраживања посвећује проблематици породице сведочи како квантитет тако и квалитет објављених истраживачких радова. Проучавање проблема породице и породичног васпитања започело је крајем 1979. године у оквиру међународног пројекта OECD/CERI "Васпитна улога породице". У оквиру овог пројекта одржан је 1982. године симпозијум о васпитној улози породице с циљем да се сагледа каква је наша породица и њена васпитна улога и како наше друштво и различити друштвени програми подржавају породицу у њеној васпитној улози. Сва саопштења са симпозијума штампана су у *Зборнику 15 Института за педагошка истраживања*. Прилози у *Зборнику* груписани су у три тематска подручја: *Теорије и схватања о васпитној улози породице*, *Васпитни утицаји унутар породице* и *Спољашњи утицаји на породицу*. Прилози у оквиру прве теме обухватају теоријска сагледавања васпитне улоге породице са становишта различитих наука. У оквиру друге теме прилози су груписани у следеће подтеме: *Хуманизација од-*

носа у породици, Социјализација у породици и Васпитање и поремећаји у породици. У оквиру треће теме заступљени су следећи проблеми: *Породично васпитање и предшколске установе, Школа и васпитање младих, Васпитање у различитим социјалним срединама и Породично васпитање и средства масовне комуникације.*

Завршни извештај о раду на међународном пројекту (Ђорђевић, 1983) представљен је на семинару који је OECD/CERI организовао у Јапану. Из рада на овом пројекту проистекла је студија *Савремена породица и њена васпитна улога* (Ђорђевић, 1985) која представља проширену верзију прилога урађених у оквиру пројекта OECD/CERI.

У периоду од 1982. до 2000. године у Институту за педагошка истраживања проблематици породице посвећена су 64 рада публикована у зборницима, четири рада у публикацијама које се баве проблемима друштвене кризе и избеглиштва, и три посебне монографије. У овом раду биће приказани основни налази и закључци одабраних студија посвећених питањима породице и породичног васпитања.

Васпитна улога породице

Прва монографија о васпитној улози породице (Ђорђевић, 1985) разматра проблеме породице и њене васпитне функције у контексту историје, културе, друштвено-економских односа и филозофије васпитања. Породица и породични односи сагледавају се као променљива историјска категорија која зависи од производних снага и друштвено-економских односа датог друштва. Као саставни део друштва, породица дели судбину друштвених промена па се, у складу с тим, мењају и могућности за остваривање многих њених функција. У оквиру студије дат је преглед истраживачких радова о породици код нас и у свету. Настojeћи да проблеме породице и њене васпитне функције сагледа интердисциплинарно, аутор указује на бројна питања и проблеме са којима се сусреће савремена породица у нас. Студија обрађује следеће проблеме: друштвено-економске промене и породица, васпитање у породици, поремећаји у породици (непотпуне породице, деца са поремећајима у развоју, болести зависности, проблеми васпитне занемарености деце), породица и спољашњи утицаји (предшколске установе, школа, дечје и омладинске организације, средства масовне комуникације), припремање родитеља као васпитача.

У студији су шире приказани позитивни васпитни ефекти на развој деце и омладине, као и тешкоће у реализацији родитељских улога у периоду после Другог светског рата. Посебно су разматрана следећа питања: мењање квалитета васпитања у породици, промене у садржају и стилу васпитања због снажних миграционих кретања у земљи и према иностранству, снажна урбанизација и повећање становништва у градовима, све веће учешће жене у привредном и друштвеном животу земље, повећање броја развода бракова, као и број деце неударних мајки. Истиче се да су тешкоће у васпитној функцији породице у нашој земљи потенциране и због недовољног броја предшколских установа, не-

довољне отворености тих установа и школе према породици, недовољне помоћи социјалних и других служби породици, недовољно развијене превентиве, све веће незапослености и др.

Разматрајући савремену породицу и њену васпитну улогу, аутор уочава да је интензиван развој који је уследио после Другог светског рата имао огроман утицај на савремену породицу и васпитну улогу родитеља. То се, пре свега, односи на: индустријализацију и општи друштвено-економски развој земље, повећање радника у друштвеном сектору, процес миграција, све веће активно учешће жена у економском и друштвеном животу земље, смањивање активног становништва, смањено и отежано запошљавање младих и друго.

Када се говори о структури породице, запажа се тенденција смањивања броја чланова домаћинства и броја деце. Преовлађује "нуклеарна" породица, односно породица коју чине родитељи и деца (или једно дете). Смањивањем обима породице смањује се утицај других чланова породице и мења се квалитет васпитања пошто у процесу васпитања учествују само две генерације – родитељи и деца (дете). Расправљајући о овом проблему, аутор истиче да у мањим породицама постоји већа могућност да родитељи посвете више времена једном детету, али да то истовремено садржи и ризик који се манифестује у већим очекивањима од деце и на когнитивном и на социоемотивном плану. Напомиње се да смањена породица, и при том генерацијски подељена, осиромашује социјални живот у породици, тиме и потпунију социјализацију младих у њој. Поред тога, већа усмереност родитеља на постизање успеха у професионалном животу и другачије коришћење слободног времена оставља мање времена за бављење децом. Расправљајући о поменутих променама, аутор указује на кризу породице која, заправо, значи кризу патријархалне породице и патријархалних односа у њој.

За разумевање савремене породице и њене васпитне улоге битна тачка је положај и улога запослене жене. Значајно учешће жена у економском и социјалном животу мења њен положај и у друштву и у породици. У нашим условима, мењање односа у породици је могуће *подруштвљавањем породице*, што подразумева стварање разноврсних *услова* којима се обезбеђује стабилност породице, задовољавајући односи у њој, ваљано подизање деце. Подруштвљавање породице подразумева расподелу дужности с друштвеним институцијама као и редефинисање улога супружника у свим обавезама у животу породице и васпитању деце. Наша породица налази се у процесу преображаја, и то више градска него сеоска, мада је и сеоска породица све више подложна променама због повећаног учешћа жена у производњи и привређивању, све већег образовања које стичу, и учешћа у одлучивању о свим битним питањима породичног живота.

Аутор дотиче још један значајан проблем – социјализација младих у породици – који подразумева двосмерни процес: утицај родитеља и других чланова породице на дете, али и утицај детета на родитеље. Процес који се одвија ка детету има улогу посредовања у стицању друштвено-моралних и културних вредности дате средине и друштва, док утицај детета на родитеље доприноси њиховом оплемењивању, сазревању као родитеља и као људи. У таквом

контексту, савремени психолози, поред процеса идентификације детета са родитељима, наглашавају и узајамну идентификацију, као неопходни психолошки механизам. Узајамна идентификација зближава децу и одрасле и доприноси бољем међусобном разумевању и превазилажењу неких супротности у схватањима и ставовима младих и старијих. Истиче се да социјализација која започиње у породици бива допуњавана и утицајима других, ширих, спољашњих фактора који утичу на формирање зреле и стабилне личности. На социјализацију деце делује читав низ других, тзв. допунских носилаца социјализације (мрежа утицаја) као што су: друштво вршњака, предшколске установе, школа, деље и омладинске организације, друштвено-политичке организације и средства масовне комуникације. На важност *мреже фактора* и њихових утицаја указују неке околности у којима живе деца миграната, наших радника на привременом раду у иностранству. У највећем броју ових породица запослена су оба родитеља који немају контакте са породицама земље у којој се налазе. Мигранти најчешће не познају довољно језик нове средине да би могли помоћи деци у учењу језика и уопште у школском раду, те деца наилазе на непремостиве тешкоће. Школски неуспех највећег броја деце из мигрантских породица попримио је алармантне размере. Децу миграната често упућују у специјална одељења, па тако трпе двоструку сегрегацију: друштвену и образовну. У таквим околностима јављају се бројне неповољне последице на пољу социјализације младих, афективних односа, стварања властитог идентитета, школовања и др.

Права и потпуна социјализација подразумева и хуманизацију односа, пре свега у друштву, а затим у породици, у чему посебно место има равноправност између полова и еманципација жене у друштву. Значај остваривања равноправности међу половима и хуманизације односа је несумњив ако се има у виду чињеница да дете своја прва сазнања о свету у коме живи стиче у својој породици. Резултати бројних истраживања показују да је патријархална диференцијација у породичном васпитању дечака и девојчица још увек присутна и да су неопходне промене у начину васпитања не само мушке већ и женске деце. Аутор закључује да је васпитање таквих односа дуг процес који подразумева укидање неких традиционалних привилегија, што није ни једноставно ни лако.

Велику помоћ породици у васпитању деце пружа организовано предшколско васпитање које треба да омогући подједнаке услове за развој све деце. У срединама где су укупни економски и социјално-културни услови мање повољни или неповољни за целовит развој деце, различите врсте предшколских установа имају и компензациону улогу. Међутим, код нас предшколске установе скоро искључиво користе породице запослених родитеља и више службеничке него радничке, што значи да деца из мање образованих и социјално депривираних породица нису у довољној мери обухваћена предшколским васпитањем.

Поред утицаја и значаја које има предшколско васпитање, одређено место припада и школи. С обзиром на време које дете проводи у школи (десет и више година), реално је очекивати да утицај школе и васпитање које она даје, буде значајан. Међутим, доминантна заинтересованост и породице и шире друштвене заједнице је усмерена на успех у образовању, због чега школа и на-

ставници трпе двоструки притисак, а њихов рад се процењује пре свега са становишта успеха у образовању, а мање с обзиром на васпитне ефекте. Аутор истиче да наставници, услед заокупљености проблемима наставе и образовања, не успевају довољно да развију отворену и разноврсну сарадњу са родитељима, због чега је утицај школе на ученике ограничен. Сем тога, школа више нема утицај какав је некад имала, а неки други утицаји, као што су телевизија, филм, радио и друга средства масовних комуникација су снажнији, занимљивији и привлачнији јер не траже рад и напор на дуг временски период какав је рад у школи.

Велики број породица налази се пред разноврсним и сложеним тешкоћама и проблемима које је могуће решити, или бар у већој мери смањити, даљим *подруштвљавањем* функције породице. Стога се предлажу могући правци деловања за решавање озбиљних и сложених тешкоћа породице, као што су: ширење различитих облика предшколског васпитања, пре свега, у слабије развијеним срединама и усклађивање институционалног и породичног васпитања; потпуније оспособљавање предшколских установа и школа за њихову васпитну функцију и разноврснију и успешнију сарадњу са породицом; већи друштвени утицај на средства мас-медија, како би васпитање деце и младих било у складу са постављеним циљевима васпитања нашег друштва; улагање већег напора око запошљавања младих; повећање моралне и материјалне подршке материнству, односно родитељству у подизању и васпитању деце.

Сарадња породице са предшколским и школским установама

У разматрању односа породице и предшколске установе (Гашић-Павишић, 1982) уочено је да се у нашој средини јављају практични покушаји активног укључивања родитеља у рад предшколске установе. Аутор сматра да однос породице и предшколске установе треба изградити као однос партнерства, што подразумева укидање стриктне поделе улога између родитеља и васпитача. То значи активно учествовање родитеља у животу предшколске установе и веће интересовање и бољу обавештеност васпитача о дететовом животу у породици. Предмет спроведеног истраживања представљају облици сарадње наших предшколских установа са породицом и мишљење васпитача о тој сарадњи. У испитивању су постављени следећи задаци: утврдити који облици сарадње породице и предшколске установе постоје у практичном раду васпитача и колико су поједини од тих облика заступљени, како васпитачи процењују те облике у погледу успешности, каква су мишљења и ставови васпитача према сваком од њих. Истраживање је спроведено у шест градских и њихових приградских насеља у Србији. Аутор закључује да је однос предшколске установе и породице недовољно конзистентан. С једне стране, постоји и у практичном раду и у ставовима васпитача настојање да се са родитељима изгради прави сараднички однос. С друге стране, подједнако је присутно настојање да се живот породице и предшколске установе стриктно одваја; учешће родитеља у животу предшколске установе своди се само на формалне видове (родитељски састанци), а

однос између васпитача и родитеља сагледава се као однос стручњак-клијент. Показало се да тип односа варира не само од региона до региона већ и у оквиру истог региона међу различитим предшколским установама. Схватања васпитача о односу породице и предшколске установе превазилазе могућности које им у пракси дозвољава организација рада њихове предшколске установе. У већини случајева, васпитачи су спремни да прихвате новине у овој области, очекујући у томе помоћ од стручњака. Уочено је, такође, да не постоји довољна размена искуства међу васпитачима о сарадњи са породицом, као и да је код васпитача присутно осећање да родитељи немају довољно разумевања и уважавања њихове професије и њиховог рада.

Аутор закључује да педагошко образовање родитеља представља један од задатака предшколске установе чије испуњавање тражи нове облике и нови приступ, јер је очигледно да они који преовлађују (предавања, родитељски састанци) нису успешни. Потребно је да се стручни сарадници у предшколским установама више ангажују на обавештавању васпитача о могућим облицима сарадње, на осмишљавању и разрађивању различитих могућности у складу са конкретним условима.

У остваривању континуитета васпитних средина несумњив је значај сарадње породице и школе. Ова сарадња може имати спонтани карактер *спорадичних акција* или карактер *програмских активности* (Пјурковска-Петровић, 1984). Истиче се да школа која хоће да успостави сарадњу са породицом мора детаљно да упозна тип и структуру породице, друштвено-професионалну категорију којој породица припада, ниво образовања, као и године старости чланова породице. Такође, наставник у раду са родитељима мора да превазиђе уверење да само он поседује стручно педагошко знање које родитељи треба да усвоје, као и да има у виду практично васпитно знање родитеља и њихове васпитне методе. Не сме се изгубити из вида да породична средина поседује васпитне могућности којима школа може и треба да да институционални карактер. Аутор сматра да је виши ниво образовања битан чинилац који стимулише родитеље за сарадњу са школом без обзира на друштвено-економску развијеност локалне средине. Такође, родитељи са вишим степеном образовања поседују и виши ниво васпитне свести, што значајно утиче на природу контакта са школом. Жеља родитеља да усмеравају школовање и избор будућег занимања детета значајна је за сарадњу са школом. Налази истраживања показују да виши ниво аспирација родитеља у односу на тип будућег образовања детета помаже сарадњи између породице и школе, док нижи ниво сужава ту сарадњу на минимум, тј. на контакте у оквиру обавезних облика сарадње (родитељски састанци). Аутор указује на значај уједначавања васпитних утицаја, њиховог јединства у сфери вредности, циљева и норми понашања на релацији породица – школа. Стога би један од главних задатака школе као васпитнообразовне установе био усаглашавање педагошких утицаја са породицом што, практично, значи *педагошко образовање родитеља и формирање васпитне средине*.

У раду који је посвећен сарадњи породице и школе у условима друштвене кризе истиче се да је у отежаним условима неопходно појачано ангажовање

школе у решавању насталих проблема не само кроз рад са ученицима већ и са родитељима (Пјурковска-Петровић, 1997). За остваривање заједничких васпитних циљева породице и школе неопходна је садржајна и плански осмишљена сарадња на принципу равноправног партнерства и међусобног поверења, поштовања и разумевања наставника и родитеља. Потребно је да сви родитељи, посебно из нових средина, буду систематски упознати са циљевима, програмом, организацијом, условима реализације и резултатима образовног и васпитног процеса у школи (двосмерни ток информација). Иако у школи постоје услови за такав начин рада, сарадња школе са родитељима најчешће се спроводи рутински, јер наставници често нису ни свесни важности ове сарадње, која посебно добија на значају у условима друштвених промена и кризе.

Непотпуне породице

За праћење промена које породица доживљава у савременом друштву потребно је познавање њеног организационог састава, као што су број генерација у породици, број одраслих чланова и деце, узраст и пол деце и, на крају, присуство или недостатак једног или оба родитеља. Тај последњи чинилац је од пресудног значаја јер недостатак оца или мајке нарушава природни састав породице. Стога проблеми непотпуне породице представљају важно поље истраживања (Пјурковска-Петровић, 1990). Истиче се да је поред организационог састава породице неопходно разматрати и да ли је сваки од родитеља у психолошком смислу присутан и повезан са осталим члановима породице. Аутор се залаже за такав приступ истраживању породице и њеном функционисању који не би водио рачуна само о структури породице, већ је неопходно разматрати и психолошку и интерактивну димензију породице. С правом се истиче да непотпуна породица, и поред мањкаве структуре, није аутоматски искључена из групе здравих и нормалних породица, као и да је неоправдано посматрање непотпуне породице као хомогене групе, као и што није оправдано потпуне и непотпуне породице посматрати као две посебне целине. Овакав приступ аргументује се чињеницом да у неким потпуним породицама учешће у свакодневном животу има само један родитељ, док у непотпуним породицама често оба родитеља обављају родитељске дужности и имају васпитни утицај на дете.

У студији се разматрају резултати истраживања васпитања деце у непотпуној породици са посебним освртом на васпитне услове деце из породица самохраних мајки, насталих разводом бракова. Испитивање васпитних услова обухвата размере бриге о детету и његову заштиту, начин коришћења слободног времена, школску судбину детета као и васпитне поступке мајке уз посебно наглашавање њених ставова према васпитању детета. Такво сагледавање васпитних услова подразумевало је испитивање економских и социјалних услова живљења деце у непотпуним породицама, начин издржавања и висину породичних прихода, услове становања као и школску спрему и природу посла запослених самохраних разведених мајки. Аутор посвећује посебну пажњу пожељним и непожељним васпитним ставовима мајке према васпитању детета.

Под пожељним васпитним ставовима аутор подразумева прихватање, сарадњу, слободу, поштовање, док су непожељни васпитни ставови: одбацивање, избегавање, претерана заштита и брига, претерани захтеви.

Истраживање је спроведено с циљем да се утврде васпитне особености непотпуних породица с обзиром на услове живљења и ставове разведених мајки према васпитању сопствене деце и одређеним улогама у породици, као и да се укаже на педагошке импликације добијених налаза. Истраживачки налази показују да се све чешће разводе брачни парови са дужим временским раздобљем заједничког живота, али је релативно висок и проценат разведених бракова већ у првој и наредним годинама (до пет) брачне заједнице. Такође, резултати истраживања указују на тенденцију пораста броја развода брачних парова који имају исту или приближно исту школску спрему, а као најчешћи разлози за развод брака наводе се: неслагање нарави, физичко злостављање и увреде, неверство, запостављање породице, алкохолизам, мешање рођака, незрелост за брак, љубомора, материјалне тешкоће. Резултати анализе на плану специфичних васпитних услова у породицама самохраних мајки (одсуство мајке из куће због радних и других обавеза, поверавање деце на чување, васпитни поступци мајки, осамостаљивање деце и сарадња разведених родитеља у васпитању) указали су на карактеристичне разлике и недостатке, у односу на групу потпуних породица, који угрожавају ваљано обављање васпитне функције породице. Испитивања ставовске структуре самохраних разведених мајки показала је следеће специфичности овог подузорка у односу на групу мајки из потпуних породица: демократичнији став, прекомерну везаност мајке за децу, инсистирање на свом доминантном положају у породици и очекивање послушности и подређености деце.

Позитивна обележја васпитне климе породица самохраних мајки су: настојање мајке да задовољи дететове потребе за љубављу, топлином и сигурношћу, чврсте емотивне везе у породици, укључивање детета у породични живот и суочавање са проблемима и обавезама, укључивање оца у складу са могућностима у целокупни живот детета. Негативна обележја васпитне климе породица самохраних мајки су: недостатак узора за опонашање и поистовећивање са оцем, несклад у васпитним утицајима на дете између оца и мајке, претерана попустљивост према детету, прекомерно везивање за дете. Код самохраних мајки долази до значајног нарушавања појма о себи због неуспеха у брачном животу и до значајног пада осећања сопствене вредности. Самохрана мајка тражи повратак самопоуздања у испуњавању родитељске и свих осталих породичних улога и испољава благу тенденцију претеране везаности за дете са одликом превелике заштите и подређивања детета себи. У изражавању бриге о детету у непотпуној породици уочене су одређене негативне појаве. Неке мајке своде бригу само на обезбеђивање материјалних услова и не посвећују довољно пажње променама у понашању детета и његовим потребама везаним за дружење и осамостаљивање. Такође је присутна опасност да самохрана мајка, која није увек сасвим психосоцијално зрела и стабилна личност, своју незрелост несвесно пренесе на дете, умањујући му тиме шансе за одрастање.

Услови који ометају функционисање непотпуне породице су: неповољан економски положај породице, здравствене тегобе самохране мајке и њеног детета (пре свега, неуротске сметње и поремећаји), преоптерећеност послом самохране мајке уз недостатак разумевања и олакшица, недовољна организованост и систематска помоћ друштва у смислу оспособљавања породице, односно родитеља за њихове васпитне функције, одсуство организованог и систематског праћења чланова непотпуне породице од стране одређених друштвених установа.

У целини гледано, општа карактеристика добијених налаза је извешан несклад између васпитних ставова и васпитних поступака самохраних разведених мајки, што за последицу има неконтролисано варирање између изразите попустљивости и изразито строгог васпитања. Увид у карактеристике васпитне климе непотпуне породице и ставова самохраних разведених мајки о васпитању деце и одређеним улогама у породици, може помоћи у раду са децом и родитељима поремећених облика понашања и односа. Ближе упознавање васпитних и других ставова мајки омогућује стручњацима различитих профила да, бавећи се питањима породице, помогну самохраним мајкама у обављању њихове родитељске улоге.

Проблеми избегличких породица у новој средини

У склопу проучавања проблема ученика избеглица, посебна пажња је посвећена проблемима избегличких породица (Пјурковска-Петровић, 1993а). Избегличке непотпуне породице сачињавају у савременом југословенском друштву сасвим нови облик непотпуне породице. Аутор скреће пажњу на битне разлике међу избегличким породицама у погледу узрока и начина настанка њихове непотпуности. Постоје избегличке непотпуне породице због одсуства оца – трајног (услед смрти), или привременог, због боравка на ратишту или подручју захваћеног ратом; избегличке породице могу бити непотпуне због сталног или привременог одсуства осталих чланова уже или шире породице, као и услед одвајања деце од оба родитеља који, ради сигурности и психофизичког здравља, шаљу саму децу на безбедно место. Расправљајући о проблемима избегличких породица у новој средини, аутор указује на неповољне чиниоце који ометају успешно функционисање избегличких породица као што су: неочекивано, нагло бежање и принудно напуштање места боравка, осећање егзистенцијалне несигурности и угрожености, културни шок изазван доласком избеглица у нову средину, неприхватање од стране домаћег становништва, поремећено ментално здравље, како одраслих тако и деце.

Да би се сагледали проблеми са којима се породице избеглица суочавају у новој средини и предложили мере за њихово превазилажење, спроведено је истраживање на узорку избегличких породица са децом школског узраста. Добијени налази указују на проблем одвојености чланова породице, пре свега одсуство оца који је на ратишту. Одсуство оца из куће највише доприноси здравственим, васпитно-образовним и економским проблемима сваке непотпуне по-

родице. Негативне последице одсуства оца израженије су код дечака него код девојчица. Услед одвојености детета од родитеља (углавном оца) психичка оптерећеност деце је велика. Код деце се јавља забринутост, стрепња, страх и брига за одсутног члана породице, док је код родитеља присутна нервоза, потиштеност, страх, бес и туга. Родитељи услед оптерећености сопственим проблемима занемарују емотивне, сазнајне и друштвене потребе свог детета и тиме у великој мери угрожавају његово здравље и развој.

Проучавајући врсте и размере проблема са којима се свакодневно суочавају сви чланови избегличке породице у новој средини, аутор указује на следеће основне правце помоћи вишеструко угроженим породицама:

- психолошка помоћ угроженим групама у виду превентивног саветовања деце, омладине и одраслих или индивидуалног, групног и породичног лечења и ресоцијализације;
- у случају психофизичких сметњи и поремећаја код деце, младих и одраслих, организовање стручних служби за менталну хигијену;
- предузимање мера за прилагођавање и социјализацију деце и младих у условима избеглиштва као и рад са породицама домаћина и широм заједницом староседелца;
- непосредна помоћ избеглицама у проналажењу сталног или привременог запослења, макар за једног члана породице;
- психолошка припрема свих чланова избегличке породице за повратак у стари завичај.

Васпитни ставови и поступци родитеља

Један од проучаваних проблема су специфичности родитељских улога и њихов утицај на социјални развој деце (Пјурковска-Петровић, 1994). На основу прегледа истраживачких налаза о садржају родитељских улога, аутор закључује да постоји диспропорција у погледу учешћа оба родитеља у васпитању деце, која се огледа у мањем ангажовању очева што може да има неповољне последице по социјални развој деце. Истиче се да је битан услов за успешну реализацију родитељских улога партнерство, сарадња и међусобна усклађеност васпитних поступака родитеља. Једна од основних функција везаних за улогу мајке у породици, односно улогу оца у дијади родитељ-дете, јесте васпитно-социјализаторски рад са дететом у циљу задовољавања психосоцијалних потреба детета за сигурношћу, припадношћу, прихваћеношћу, поштовањем и самореализацијом.

Значајан утицај породице у социјализацији показује се и када је реч о просоцијалном развоју деце и младих (Пјурковска-Петровић, 1992). Под просоцијалном оријентацијом подразумева се усмереност ка добробити других људи, која се испољава на нивоу свести и кроз понашање. Просоцијалне вредности и просоцијално понашање представљају значајан показатељ моралног развоја и важан ефекат целокупног процеса социјализације. На основу прегледа теоријских разматрања и истраживачких налаза, аутор издваја следеће битне услове развоја и формирања просоцијалне личности у породици: топао и бри-

жан однос родитеља према детету, доследност у постављању захтева о томе како дете треба да се понаша, коришћење индукције у дисциплиновању (указивање детету на последице његовог понашања), угледање на узор који се понаша алтруистички. Технике индукције, у поређењу са осталим техникама (на пример, физичким кажњавањем или ускраћивањем љубави) највише утичу на развој просоцијалних вредности, на одговорност детета за добробит других и способност уживљавања у осећања других (емпатија). Начини и области деловања породице су бројни и разноврсни и они зависе од карактеристика шире друштвене и културне заједнице у којој се одвија социјализација, као и од способности и припремљености самог родитеља. Улога породице може се испољавати преко непосредног утицаја родитеља – модела, као и њиховог настојања да код деце развију просоцијалне вредности и сходно њима понашање, и посредног, васпитним утицајем на дете (Пјурковска-Петровић, 1993б). Општи закључак је да алтруистичкој вредносној оријентацији деце доприноси нерепресивна, топла и демократска атмосфера у породици, уз позитивне мере дисциплиновања, попут образлагања и награђивања.

Да би се одговорило на питање како породица утиче на просоцијални развој деце спроведено је истраживање на узорку ученика другог разреда гимназије с циљем да се утврди повезаност између васпитних поступака родитеља и просоцијалне оријентације деце (Пјурковска-Петровић, 1995). Резултати истраживања указују на значајне разлике у васпитном понашању родитеља и њиховом утицају на просоцијалну усмереност младих. Показало се да општа прихваћеност детета од стране родитеља и топла породична клима представљају један од најважнијих услова у оквиру кога ће родитељи директним подстицањем, или служећи као модели, утицати на просоцијални развој детета. Топли и срдачни родитељи доприносе дечјој заинтересованости за другога, спремности за сарадњу, као и способност да саосећају са другима. Добијени налази су такође потврдили да различити облици родитељског дисциплиновања (односно награђивања и кажњавања) различито делују на децу. Наиме, дисциплина усмерена на моћ, коју обично користе одбојни родитељи, подстиче агресивност код деце и отпор према ауторитету, што даље може бити праћено доказивањем моћи над другима, агресивним па и делинквентним понашањем. Дисциплина усмерена на љубав, коју углавном користе емотивно топли родитељи, напротив, подстиче код деце заинтересованост за друге, прихватање одговорности и кривице и интернализоване реакције на прекршај. Резултати овог истраживања, у складу с већ постојећим резултатима, потврдили су значај васпитних ставова и поступака родитеља за просоцијални развој деце. Међу испитиваним ставовима као најзначајнији издваја се *став љубави*, док су мање заступљени *ставови заштите, попустљивости и захтева*, а најмање је присутан *став одбацивања*.

Ефекти односа родитеља према детету проучавани су са становишта утицаја породичне интеракције на самопоимање (Опачић, 1995). Истраживачки налази показују да постоје значајне везе између породичне интеракције и самопоимања. Задовољство односом са родитељима повезано је са повољним појмом о себи, посебно у социјалној сфери. То се тумачи тиме што се односи

међусобног поверења и уважавања, који потичу из породице, генерализују и на остале социјалне односе, као и на самовредновање. На основу понашања родитеља према деци, деца закључују колико их родитељи цене. Емоционална топлина родитеља, међусобно поверење, допуштање аутономије у понашању, изостанак кажњавања, доживљавају се као знак позитивног вредновања властите особе од стране родитеља. На другој страни, кажњавање без образложења праћено агресијом, изазива код детета осећање несигурности што смањује успешност детета у обављању различитих активности. Ово даље повећава несигурност детета и доводи до осећања глобалне некомпетентности а тиме и до ниског самопоштовања.

Ка ефикаснијем васпитању деце у породици

Свака породица (како потпуна, тако и непотпуна) може се учинити успешнијом и ефикаснијом у васпитању деце даљим *подруштавањем* функције породице, и то кроз: ширење различитих облика предшколског васпитања, пре свега, у слабије развијеним срединама и усклађивање институционалног и породичног васпитања; потпуније оспособљавање предшколских установа и школе за њихову васпитну функцију и разноврснију и успешнију сарадњу са породицом; већи друштвени утицај на средства мас-медија, како би васпитање деце било у складу са постављеним циљевима васпитања нашег друштва; повећање моралне и материјалне подршке материнству, односно родитељству у подизању и васпитању деце; поклањање веће пажње превентиви у свим областима живота и рада, посебно у предшколским и школским установама.

Васпитни ставови и поступци родитеља као и клима која преовлађује у породици у великој мери одређују у какву ће личност израсти дете. Најповољнији услови за развој деце су општа прихваћеност детета од стране родитеља, топла породична клима, брижан однос родитеља према детету, доследност у постављању захтева о томе како дете треба да се понаша, указивање детету на последице његовог понашања, прихватање, сарадња и поштовање детета. Васпитни поступци родитеља су од посебног значаја за слику коју млади имају о себи. За формирање повољне слике о себи и самопоштовања детета важна је емоционална топлина родитеља, узајамно поверење, допуштање детету аутономије у понашању и позитивно вредновање детета од стране родитеља.

Да би родитељи били успешнији у остваривању своје функције потребно је посветити више пажње едукативном и саветодавном раду са породицом. За успешније остваривање васпитних потенцијала породице неопходна је планска и континуирана сарадња породице са предшколским и школским установама и широм социјалном средином.

Литература

Гашић-Павишић, С. (1982): Мишљења васпитача предшколских установа о сарадњи са родитељима, *Зборник 15 Института за педагошка истраживања* (273-282). Београд: Просвета.

- Ђорђевић, В. (1983): *The educational role of the family – the national report*. Belgrade: Institute for Pedagogic Research.
- Ђорђевић, В. (1985): *Савремена породица и њена васпитна улога*. Београд: Просвета.
- Опачић, Г. (1995): *Личност у социјалном огледалу*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Пјурковска-Петровић, К. (1984): Сарадња породице и школе у сеоској средини, *Зборник 17 Института за педагошка истраживања* (199-292). Београд: Просвета.
- Пјурковска-Петровић, К. (1990): *Дете у непотпуној породици*. Београд: Просвета.
- Пјурковска-Петровић, К. (1992): Развој и формирање просоцијалне личности у породици, *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 24 (34-50). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Пјурковска-Петровић, К. (1993а): Неки проблеми избегличких породица у новој средини; у Б. Поповић и други: *Деца, избеглиштво и школа* (133-151). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Пјурковска-Петровић, К. (1993б): Васпитни ставови родитеља и просоцијална оријентација детета, *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 25 (25-39). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Пјурковска-Петровић, К. (1994): Родитељске улоге и социјални развој детета, *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 26 (111-131). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Пјурковска-Петровић, К. (1995): Улога породице у развоју просоцијалне оријентације младих, *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 27 (45-64). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Piorkowska-Petrović, K. (1997): The school-family collaboration in crisis; in *Children in the times of social crisis* (97-115). Belgrade: Institute for Educational Research, UNESCO & UNDP.
- Пјурковска-Петровић, К. (1998): Пренос вредности у породици, *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 30 (97-107). Београд: Институт за педагошка истраживања.